

УДК 347.67/68(477)

ЗАПОВІТ ЯК ПІДСТАВА СПАДКУВАННЯ

Підпригора О.А., д.ю.н., професор, академік АпрН України,
*Шевченко О.М., ст. викладач

*Київський національний університет імені Тараса Шевченка,
Запорізький державний університет

Сьогодні в Україні заповіт як форма розпорядження майном на випадок своєї смерті широко використовується. Відповідно до чинного законодавства (ст.534 Цивільного кодексу України) кожний громадянин може залишити за заповітом усе своє майно або частину його (не виключаючи предметів звичайної домашньої обстановки і вжитку) одній або декільком особам як тим, що входять, так і тим, що не входять до кола спадкоємців за законом, а також державі або окремим державним, кооперативним та іншим громадським організаціям. Заповідач може заповітом позбавити права спадкоємства одного, кількох або всіх спадкоємців за законом.

Нині чинний Цивільний кодекс, як і кодекс в редакції 1922 р., не дає легального визначення поняття заповіту. Юридичні визначення є не чим іншим, як стислим розкриттям змісту того або іншого юридичного поняття. Тому потрібно, щоб юридичне визначення поняття заповіту, будучи стислим розкриттям його сутності, визначало головне.

Розглянувши основні риси, що характеризують сутність заповіту, ми вважаємо вірним визначення, дане Дроніковим В.К. Він визначив заповіт як юридичний акт, що не має юридичного характеру за життя упорядника і є одностороннім розпорядженням фізичної особи, зробленим у встановленій законом формі, про те, що повинно бути виконано після його смерті і, головним чином, у відношенні надання його майна на користь певних осіб.

Юридичний ефект заповіту як юридичної угоди настає після смерті заповідача, у зв'язку з чим заповіт може бути скасовано або змінено заповідачем у будь-який момент: «Заповідач вправі в будь-який час змінити або скасувати зроблений ним заповіт, уклавши новий» (ст. 544 ЦК). Інше положення суперечило б правилу, що будь-яка угода, що схиляється до обмеження права заповідача скасувати або змінити заповіт, недійсна: «Ніхто не може бути обмежений у правоздатності або дієздатності інакше, як у випадках і в порядку, передбачених законом» (ст. 12 ЦК).

Заповіт, як угода, яка безпосередньо пов'язана з особою самого заповідача і така, що виражає його волю про те, що повинно бути зроблено після його смерті, повинен бути зробленим особисто самим заповідачем, і у суворо визначеній формі. Заповіт – це формальна угода. Форма заповіту є необхідною зовнішньою умовою його дійсності, порушення якої тягне за собою недійсність самого заповіту (ст. 47 ЦК).

Нотаріуси та інші посадові особи, які вчиняють нотаріальні дії, що посвідчують заповіти дієздатних громадян, які складені відповідно до вимог законодавства України і особисто (ст. 56 Закону України «Про нотаріат»).

Заповіт не повинен містити в собі розпоряджень, які не відповідають вимогам закону (ст. 48 ЦК). Отже, сутність заповіту полягає в тому, що після смерті заповідача спадкоємцю надається право прийняти спадщину, для чого потрібна його згода.

Заповіт є не тільки актом розпорядження своїм майном, але й актом позбавлення спадщини: «Заповідач може в заповіті позбавити права спадкування одного, декількох або всіх спадкоємців за законом» (ч.2 ст.534 ЦК).

У заповіті можуть бути також і розпорядження немайнового характеру, як, наприклад, призначення виконавця заповіту та інші.

Заповіт є підставою закликання спадкоємців до спадщини. «Спадкування здійснюється за законом і за заповітом» (ст. 524 ЦК).

Отже, виходячи з буквального змісту ст.544 ЦК, слід одразу ж підкреслити таке.

По-перше, до майна, яке може спадкуватись за заповітом може належати будь-яке майно, яке згідно із законодавством України може належати громадянам на праві власності, майнові права та обов'язки, що

належали спадкодавцеві на момент відкриття спадщини. Особливий порядок спадкування встановлено для спадкування вкладів (ст. 564 ЦК).

По-друге, законодавець визначає, що кожен громадянин може бути заповідачем. Однак необхідно підкреслити, що заповіт – це угода, а однією з головних умов правомірності угод є укладення її належним суб'єктом, отже, для того, щоб бути заповідачем, громадянин повинен бути дієздатним. Дієздатність особи заповідача є обов'язковою умовою, без цього заповіт визнається недійсним. Законодавство України визначає заповіти лише для фізичних осіб. Тобто підприємство не може передбачити перехід свого майна до інших осіб в разі його припинення (ліквідації), але законодавчій практиці деяких країн відоме і право на заповіт юридичних осіб.

По-третє, коло суб'єктів-спадкоємців за заповітом не обмежене практично нічим (виняток становить ст. 528 ЦК, згідно з якою не мають право стати спадкоємцями особи, які навмисно позбавили життя спадкодавця, або зробили замах на їхнє життя). Спадкоємцями можуть бути і держави, і підприємства, установи, організації, в тому числі політичні партії, рухи, релігійні організації, молодіжні спілки і т. ін., а також фізичні особи: громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства.

Отже, заповіт є втіленим в продиктовану законом форму волевиявленням спадкодавця, спрямованим на визначення юридичної долі його майна після смерті.

Волевиявлення, виражене в заповіті, носить, як правило, односторонній характер і є відзивним. Водночас законодавство деяких країн передбачає можливість упорядкування так званих спільних заповітів, в яких виражена воля двох або декількох осіб. Такі заповіти допускаються законодавством США, Англії, Німеччини (стосовно чоловіків). Англо-американському праву відомі, крім того, заповіти, що містять взаємні зобов'язання декількох осіб у відношенні один одного (взаємні заповіти). У Франції закон прямо забороняє як спільні, так і взаємні заповіти. Швейцарське законодавство не містить ніяких положень з цього питання, проте судова практика визнає такий заповіт недійсним [3].

Негативне ставлення законодавства багатьох країн до таких заповітів пояснюється прагненням у більшою мірою забезпечити дотримання принципу відкличності заповітів. Згідно з українським законодавством також не допускається укладення одного заповіту кількома особами [4].

Від заповітів необхідно відрізнити договори про спадкування, у яких однією з сторін є спадкодавець, а інша – одне або декілька осіб, уповноважених на отримання певного майна спадкодавця після його смерті. На відміну від заповіту, який вступає в силу лише з моменту смерті спадкодавця, договір про спадкування зобов'язує сторони з моменту його укладення і не може бути розірваний в односторонньому порядку. Договори про спадкування докладно регламентовані законодавством Німеччини і Швейцарії; у Франції ж вони допускаються лише як виняток в деяких випадках, зокрема, між подружжям [3].

Таким чином, спадковий договір – давній цивілістичний інститут, відомий законодавству багатьох європейських країн. Оскільки цей вид договору нашими вченими-юристами визначений як такий, що більше тяжіє до спадкового права, зберігаючи при цьому усі риси цивільного договору, у Новому Цивільному кодексі вирішено подати правове регулювання відповідних відносин саме в сьомій книзі, присвяченій відносинам спадкування.

У статті 1590 Нового ЦК, яка називається «Поняття «спадкового договору», дається таке його визначення: «За спадковим договором одна сторона (набувач) зобов'язується виконувати розпорядження другої сторони (відчужувача), взамін чого стає власником майна відчужувача в разі його смерті». У ст. 1593 містяться роз'яснення щодо самого розпорядження: «Набувач у спадковому договорі може бути зобов'язаний до вчинення будь-яких дій майнового чи немайнового характеру як до відкриття, так і після відкриття спадщини».

Отже, відповідно до ст. 1590 відчужувач передає своє майно у власність набувачеві на випадок своєї смерті. Обов'язок відчужувача за цією статтею сформульовано так, начебто мова йде про реальний договір, за яким обов'язки сторін не можуть виникати раніше реальної передачі майна «в натурі», як це передбачено, наприклад, у договорі довічного утримання, на відміну від договору консенсуального, наприклад, договору купівлі-продажу, за яким продавець не передає майно у власність, а зобов'язаний його передати, коли цей обов'язок буде виконано – чи в момент укладення договору, чи пізніше – залежить від умов конкретного договору.

Це означає, що право власності на визначене договором майно до смерті відчужувача у набувача не виникає. Отже, укладаючи цей договір відчужувач ніякого майна не передає набувачеві, хоча про це сказано у визначенні спадкового договору. В усякому разі відчужувач не передає майна набувачеві у власність, а про перехід майна на праві володіння та користування нічого не сказано ні у визначенні договору, ні в інших нормах, що регламентують відносини сторін цього договору [5]. Але коли майно не передається відчужувачем набувачеві за будь-якого права, то відчужувач обов'язково має прийняти на себе якісь інші обов'язки, бо з визначення договору ясно, що цей договір двосторонній.

Із змісту ст. 1595 випливає, що відчужувач зобов'язаний не укласти договір на відчуження майна, з приводу якого укладено спадковий договір. Нотаріус, який посвідчує спадковий договір, накладає на це майно заборону відчуження. Як визначено в ст. 1595, заповіт, яким відчужувач охопив майно, визначене у спадковому договорі, є повністю або частково недійсним. Таким чином, оце і є основні обов'язки відчужувача.

Отже, якщо визначити відносини, що виникають у договорі, не приховуючи його змісту, то це матиме такий вигляд: за спадковим договором одна сторона (відчужувач) зобов'язується не заповідати і не відчужувати визначене в договорі майно, яке у випадку смерті відчужувача переходить у власність другої сторони (набувача), а останній зобов'язується виконати певні дії майнового або немайнового характеру за розпорядженням відчужувача.

Таким чином, спадковий договір обмежує можливість відчужувача розпоряджатися за життя своїм майном, визначеним у договорі, і позбавляє його можливості розпорядитися ним і на випадок смерті шляхом складання заповіту, бо цей заповіт буде недійсним. Отже спадковий договір, передбачений у новому ЦК України, на підставі норм загальної частини цього кодексу є недійсним, бо цей договір обмежує правоздатність фізичних осіб.

Існують і інші недоліки. Так, визначаючи обов'язки набувача, слід було б підкреслити, що дії, до виконання яких може бути зобов'язаний набувач мають бути правомірними. Необхідно також було б узгодити норми спадкового договору з іншими нормами спадкового права. Необхідно було б вирішити й ряд інших питань, які могли б виникнути у зв'язку з переходом майна померлого до набувача за спадковим договором, зокрема, визначити підстави визнання такого договору недійсним, висвітлити питання, чи мають право кредитори відчужувача висувати претензії до набувача майна та ін.

Але коли б усі ці зауваження були б враховані, то і в цьому випадкові поява в новому ЦК «спадкового договору», на наш погляд, не може викликати схвалення, бо на заваді стоять інтереси тих, кого необхідно перш за все захищати. Так, не можна не враховувати той факт, що за допомогою спадкового договору можна позбавити своїх спадкоємців так званої обов'язкової частки в спадщині.

Відповідно до ст.1481 ЦК України неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, а також один з подружжя, що пережив іншого, який є непрацездатним, та непрацездатні батьки спадкують незалежно від змісту заповіту – половину частки, яка належала б кожному з них у разі спадкування за законом. Право на обов'язкову частку передбачено чинним ЦК (ст.535), тільки на неї мають право, крім зазначених осіб, ще й непрацездатні утриманці спадкодавця, і ця частка дорівнює не 1/2, а 2/3 частки, яка належала б цим спадкоємцям при спадкуванні за законом. До сьогодні цю норму ніяк не можна було обійти: кому б спадкодавець не заповідав майно, а зазначені особи все рівно отримають вказану частку. Тепер же, якщо новий ЦК буде прийнято із залишенням там спадковим договором, цю проблему можна буде вирішити дуже просто: за спадковим договором можна все своє майно залишити будь-кому і ці «обов'язкові» спадкоємці нічого не отримають.

Саме виходячи з усіх вище наведених міркувань і ставиться сьогодні питання про недоцільність в такому вигляді включення спадкового договору до нового Цивільного кодексу.

Заповіт, як розпорядження спадкодавця про своє майно, набуває юридичного значення лише після його смерті. Але саме тому для дійсності заповіту потрібна його достовірність і істинність, тобто відповідність волі заповідача зовнішній формі її виявлення.

Законодавство закордонних країн надає велике значення формі заповіту, що диктується необхідністю вірогідно встановити останню волю заповідача. Недотримання продиктованих законом формальних вимог призводить до недійсності заповіту.

Законодавство країн континентальної Європи передбачає такі основні форми заповіту: власноручний заповіт, заповіт у формі привселюдного акту, таємний заповіт [1].

Власноручний заповіт – це заповіт, цілком написаний самим заповідачем, підписаний і датований ним, що покликано зменшити можливість підробки. Ця форма є найбільш поширеною в силу простоти впорядкування і можливості дотримання таємниці заповіту. У той же час вона не позбавлена недоліків, до числа яких варто віднести небезпеку загинути або втрати заповіту, а також такого впливу третіх осіб, яке може призвести до перекручування волі заповідача.

Заповіт у формі привселюдного акта є заповітом, зробленим відповідно до встановленої законом процедури за участю офіційної посадової особи (як правило, нотаріуса). У Франції заповіт складається за участю двох нотаріусів (або одного при двох свідках), у Швейцарії – за участю однієї посадової особи і двох свідків. Основна перевага даної форми – гарантія істинності заповіту і відповідності його змісту дійсній волі заповідача. Цілісність заповіту забезпечується передбаченою законодавством можливістю його офіційного депонування в нотаріуса або іншої посадової особи.

Таємний заповіт – це заповіт, складений заповідачем і в запечатаному вигляді переданий на зберігання нотаріусу, як правило, при свідках [7].

В Англії, на відміну від країн континентальної Європи, закон передбачає лише одну основну форму заповіту, не залишаючи заповідачу свободи вибору. Відповідно до закону заповіт повинен бути зроблений у письмовій формі, підписаний заповідачем (або іншою особою за його вказівкою) і засвідчений не менше, ніж двома свідками в його присутності. На відміну від власноручних заповітів англійський закон не потребує, щоб він був написаний рукою заповідача. Заповіт може бути написаний за нього іншою особою, надрукований на машинці і навіть оформлений у вигляді криптограми. Допускається поєднання машинописного і рукописного текстів [7].

Англійська форма заповіту в основних рисах була сприйнята практично всіма штатами США, але у вирішенні цього питання є деякі розходження. Так, законодавство деяких штатів передбачає необхідність посвідчення заповіту трьома свідками, допускаються власноручні заповіти.

Відповідно до чинного українського законодавства заповіт повинен бути складений у письмовій формі з позначенням місця і часу його складання, власноручно підписаний і нотаріально засвідчений (ст. 541 ЦК).

У місцевостях, де немає нотаріальних контор, заповіти громадян, що постійно там мешкають, засвідчуються посадовими особами місцевих Рад народних депутатів із дотриманням тих же правових норм, якими керуються нотаріуси [4]. Таким чином, зовнішня форма заповіту є настільки істотним його елементом, що її порушення тягне недійсність самого заповіту (ст. 47 ЦК).

Поряд з розглянутими формами заповіту законодавство встановлює спрощений порядок вчинення заповіту в особливих, виняткових обставинах, коли звернення до звичайних форм неможливе або вкрай утруднено, а також відносно окремих категорій осіб (військовослужбовці, моряки).

Так, відповідно до законодавства Німеччини, особа, яка знаходиться в місцевості, з якою перерване сполучання через епідемію чи внаслідок інших виняткових обставин, або під час плавання на судні, може вчинити заповіт у формі усної заяви в присутності трьох свідків [6].

Таким чином, в певних специфічних умовах застосовуються більш спрощені способи посвідчення заповітів. Аналогічна можливість передбачена і діючим українським законодавством, так ст. 542 ЦК та ст. 40 Закону України «Про нотаріат» вказує, що до нотаріально посвідчених заповітів прирівнюються:

1. Заповіти громадян, які перебувають на лікуванні в лікарнях, інших стаціонарних лікувально-профілактичних закладах, санаторіях або проживають у будинках для престарілих та інвалідів, посвідчені головними лікарями, їхніми заступниками по медичній частині або черговими лікарями цих лікарень, лікувальних закладів, санаторіїв, а також директорами і головними лікарями зазначених будинків для престарілих та інвалідів.
2. Заповіти громадян, які перебувають під час плавання на морських суднах або суднах внутрішнього плавання, що плавають під прапором України, посвідчені капітанами цих суден.
3. Заповіти громадян, які перебувають у розвідувальних, арктичних та інших подібних їм експедиціях, посвідчені начальниками цих експедицій.
4. Заповіти військовослужбовців та інших осіб, які перебувають на лікуванні в госпіталях, санаторіях та інших військово-лікувальних закладах, посвідчені начальниками, їх заступниками по медичній частині, старшими і черговими лікарями цих госпіталів, санаторіїв та інших військово-лікувальних закладів.
5. Заповіти військовослужбовців, а в пунктах дислокації військових частин, з'єднань, установ і військово-навчальних закладів, де немає державних нотаріальних контор, приватних нотаріусів, посадових осіб та органів, що вчиняють нотаріальні дії, також заповіти робітників і службовців, членів їхніх сімей і членів сімей військовослужбовців, посвідчені командирами (начальниками) цих частин, з'єднань, установ і закладів.
6. Заповіти осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі, посвідчені начальниками місць позбавлення волі.

Усі інші заповіти, у тому числі домашні, є недійсними. Ніякі інші посадові особи, крім перерахованих вище, засвідчувати заповіти не вправі [2].

Обов'язкова нотаріальна (і прирівняна до неї) форма заповіту встановлена через те, що при такому порядку посвідчення заповіту не тільки перевіряється аналогічність і дієздатність заповідача, але і роз'яснюються йому його права та обов'язки, забезпечується законність самого заповіту та найбільш точне вираження волі самого заповідача.

Із викладеного ясно, чому відповідно до закону судова і нотаріальна практика вважає, що нотаріальна форма заповіту є істотною частиною цієї угоди і якщо не дотримана ця форма, документ (заповіт) недійсний.

Новий УК передбачає істотне оновлення інституту спадкування за заповітом. Насамперед, слід зазначити, що спадкування за заповітом поставлене в Книзі на першому місці, перед спадкуванням за законом, а не навпаки, як це є нині.

Таким чином, заповіт є особливим видом правочину, за яким правові наслідки пов'язуються як зі смертю заповідача, так і з волею осіб, які названі у ньому спадкоємцями. Заповіт – це комплекс розпоряджень спадкодавця. Поряд з основним розпорядженням – до кого перейде його майно, у ньому можуть бути й інші розпорядження, у тому числі й немайнового характеру.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богуславский М.М. Международное частное право. – М., Юристъ, 1997. – С. 100.
2. Бондарев Н.И., Ильина Т.Н., Шемилевич С.Я. Удостоверение и исполнение завещаний. – М., Юрид.лит., 1965. – С. 76.
3. Гражданское и торговое право капиталистических государств/ Отв. ред. Васильев Е.А. – М., Международные отношения, 1993. – С. 240.
4. Про нотаріат: Закон України від 2 вересня 1993 року // Відомості Верховної Ради. – 1993. - № 39. – Ст. 383
5. Коваленко Т.П. До питання про запровадження «спадкового договору» // Адвокат. – 1999. – № 1. – С. 15.
6. Основные институты гражданского права зарубежных стран. Сравнительно – правовое исследование. /Руководитель авторского коллектива – В.В.Залесский. – М.: НОРМА, 2000. – 648 с.
7. Рубанов А.А. Наследство в международном частном праве. – М., Юристъ, 1996. – С.87.